

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos panorama rankraštiniuose žemėlapiuose

Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio: XVI–XIX amžiaus rankraštiniai kartografijos šaltiniai (Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus fondai), parengė Tomas Čelkis, Valentina Karpova-Čelkienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015, 312 p. ISBN 978-609-4596-22-3.

Senujų žemėlapių ir ikonografinės medžiagos publikavimo tradicijos Lietuvoje nėra gilos. Kukliai ir ne itin įspūdingai atrodydami Europos kartografinio paveldo publikavimo ir sklaidos kontekste, visgi galime džiaugtis, jog per pastaruosius du dešimtmečius Lietuvoje pasirodė keletas reikšmingų kartografinės medžiagos publikacijų, kurios iš dalies patenkino tokio pobūdžio šaltinių publikacijų poreikį¹.

Dar labiau skatina džiaugtis pastarieji keleri akivaizdaus proveržio metai, sėkmingai rengiant ir realizuojant skaitmeninto kultūros paveldo atvirajai prieigai projektus. 2011–2013 m. Vilniaus universiteto vykdytą projektą „Virtuali istorinė Lietuva: LDK“ vainikavo interneto svetainės „Orbis Lituaniae“ sukūrimas, kurioje ne tik beveik septyni šimtai straipsnių apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, bet ir suskaitmenintas Joachimo Lelevelio (1786–1861) fonde saugomas kartografijos rinkinys, kuriame – per keturis šimtus Lietuvos bei Europos žemėlapių². Reikšmingas žingsnis realizuojant senųjų žemėlapių pateikimo mokslo tyrimams ir visuomenei idėją buvo ir Vilniaus universiteto

¹ *Senieji Lietuvos žemėlapiai: iš Vilniaus universiteto rinkinių*, I aplankas: iš Joachimo Lelevelio ir kitų rinkinių; II aplankas: iš Vaclovo Dargužo kolekcijos, Vilnius, 1999; *Lietuva žemėlapiuose*, parengė A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, Vilnius, 1999, 2002, 2-asis papild. leid., 2011; *Lithuania on the map*, compiled by A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatniekienė, Vilnius, 2002, 2nd expanded ed. 2011.

² *Orbis Lituaniae*, <<http://www.ldkistorija.lt/>> [žiūrėta 2016 05 20].

bibliotekoje saugomos kunigo Vinco Mincevičiaus (1915–1992) privačios kartografijos kolekcijos (XVI–XX a.) publikavimas elektroninėje erdvėje. Šioje kolekcijoje taip pat galima rasti ne vieną vertingą XVI–XIX a. pasaulio, Europos ar atskirų regionų žemėlapi bei miestų planą³.

Neverta abejoti, jog mokslo, tyrimų ir atminties institucijų fonduose saugomų kultūros vertybių klodai labai turtingi, įvairūs ir daugiasluoksniai, todėl būtina intensyvinti šio paveldo tyrimų ir sklaidos pastangas. Kartografinė medžiaga yra neatsiejama šio proceso dalis, juolab kad tradicinių kartografijos paveldo leidinių ar skaitmeninių jų versijų visuomenės poreikių niša anaip tol nėra užpildyta. Tai įrodo pastaraisiais metais gausėjančios tyrinėtojų iniciatyvos.

Viena naujausių kartografinių šaltinių publikacijų pasirodė 2013 m. Archeologai Ernestas Vasiliauskas ir Gintautas Zabiela parengė šaltinių publikaciją „Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje“⁴. Šiame leidinyje buvo surinkta ir apibendrinta informacija apie su Lietuva susijusius ikonografijos ir kartografijos šaltinius, saugomus įvairiose Švedijos saugyklose – Upsalos universiteto bibliotekoje, Karališkojoje bibliotekoje, Nacionaliniame archyve, Švedijos karo archyve bei Karo muziejuje⁵. Publikacijos koncepcija novatoriška, nes tai pirmasis bandymas surinkti ir paskelbti būtent užsienio saugyklose saugomus lituanistinės tematikos kartografinius ir ikonografinius šaltinius.

Tomo Čelkio ir Valentinos Karpovos-Čelkienės parengta XVI–XIX a. rankraštinė kartografijos šaltinių publikacija⁶, viena vertus, rodo grįžimą prie tradicinių pasirinkimų – ieškoti, tirti ir skelbti Lietuvos archyvinėse saugyklose saugomus žemėlapius (autorai pabrėžia, jog tyrimo grindimas tik Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus dokumentais yra svarbi darbo savybė⁷), kita vertus, – šių mokslininkų dueto užmojis pristatyti visuomenei būtent rankraštinis kartografijos kūrinius bei sukurti naują

³ 2007–2009 m. Vilniaus universiteto biblioteka dalyvavo tarptautiniame projekte ENRICH (*European Networking Resources and Information Concerning Cultural Heritage*), kurio tikslas – sukurti virtualią mokslinių tyrimų aplinką ir skaitmeninio turinio tyrimo įrankius. Viena skaitmeninimui pasirinktų turinio dalių buvo V. Mincevičiaus senųjų žemėlapių kolekcija (331 žemėlapis).

⁴ *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, sudarytojai, teksto autoriai: E. Vasiliauskas, G. Zabiela, Klaipėda, 2013, 127 p., [33] sulankst. žml. dėkle.

⁵ L. B u c e v i č i ū t ė, Lietuva Švedijos žemėlapiuose ir istoriniuose vaizduose, *Lietuvos istorijos metraštis. 2013 metai I*, Vilnius, 2014, p. 179–184 (Recenzija leidiniui: *Lietuvos XVII–XIX a. pradžios ikonografijos ir kartografijos šaltiniai Švedijoje*, sudarytojai, teksto autoriai: E. Vasiliauskas, G. Zabiela, Klaipėda, Klaipėdos universiteto leidykla, 2013).

⁶ *Žvilgsnis į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš paukščio skrydžio: XVI–XIX amžiaus rankraštiniai kartografijos šaltiniai (Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus fondai)*, parengė Tomas Čelkis, Valentina Karpova-Čelkienė, Vilnius, 2015, 312 p.

⁷ Ten pat, p. 15.

tokio tipo šaltinių tyrimo metodologiją neabejotinai skatina konstatuoti, jog tai dar vienas inovatyvus prisilietimas prie kartografinio paveldo, kuris, tikėtina, nebus vienkartinė iniciatyva, o taps ilgalaikiu tikslu.

Leidinių sudaro įvadas (p. 7–10), du skyriai, kuriuose detaliam aptariamos rankraštinųjų žemėlapių ir planų šaltinių tyrimo problemos, kartografinių dokumentų poreikio ir panaudos galimybės istoriniuose tyrimuose bei teikiamos metodologinės rankraštinųjų žemėlapių tyrimo rekomendacijos (p. 11–15); taip pat pristatoma kartografiniuose šaltiniuose užčiuopta ženklų ir simbolių sistema bei jos raidos ypatybės (p. 16–39). Pagirtina, jog tekste pristatomos įžvalgos yra gausiai iliustruotos konkrečiais pavyzdžiais. Šios vizualizacijos yra svarbi ir tikslinga nuoroda skaitytojui, gidas tolesnei pažinčiai su rankraščiniais žemėlapiais ir planais. Leidinyje taip pat skelbiamos tyrimo išvados (p. 40–41) ir pateikiami kartografinių šaltinių publikavimo principai (p. 42–43). Gretutinis informacijos tekstas anglų kalba suteikia galimybę kitakalbei auditorijai pažinti Vilniaus universiteto bibliotekos fonduose saugomų kartografinių vertybių įvairovę ir specifiką (p. 46–84). Skaitytojo patogumui taip pat pateikiamas publikuojamų kartografinių šaltinių sąrašas (p. 85–91). Likusioji leidinio dalis skirta išsamiai pristatytų ir suklasifikuotų kartografinių šaltinių vizualinei prezentacijai (p. 96–307), nepamirštant pateikti ir naudotų šaltinių bei literatūros sąrašo (p. 308–311).

T. Čelkio ir V. Karpovos-Čelkienės parengtos publikacijos pagrindą sudaro šimtas XVI–XIX a. kartografinių šaltinių iš Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus. Tenka pastebėti, jog šaltinių chronologijos ir juose atspindimos geografinės aplinkos požiūriu publikacija yra labai nelygiavertė. Publikaciją pristatantis dangumi sklendžiančio paukščio įvaizdis asocijuojasi su tolygiu, visa apimančiu, erdvę ir laiką apjungiančiu panoraminio geografinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvės bei chronologijos tolygumo ir trūksta, nes XVI a. rankraštinųjų žemėlapių leidinyje skelbiami tik 5 vienetai ir juose atspindima tik Palenkės vaivadijos geografija. XVII a. žemėlapių taip pat nedaug – 6 žemėlapių vienetai iš baltarusiškų ir ukrainietišκών Lietuvos teritorijų. Akivaizdu, jog šios publikacijos pagrindas – XVIII ir XIX a. sukurti žemėlapiai, kuriuose atsiskleidžia visa autorius dominanti geografinės aplinkos įvairovė: surinkti žemėlapiai, kuriuose atspindima lietuviškų, lenkiškų, baltarusiškų ir ukrainietišκών žemių geografija. Taigi XVI–XVII a. rankraščiniai žemėlapiai šiame leidinyje sudaro tik 10 procentų informacijos, vyrauja XVIII–XIX a. kartografijos šaltiniai. Žinoma, įvade autoriai teisingai pastebi, jog neretai XIX a. pradžios žemėlapiuose buvo perbraižoma ankstesnių amžių kartografinių šaltinių informacija, todėl ir XIX a. žemėlapiuose galima puikiai atpažinti buvusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, vėliau Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorinę struktūrą. Ko gero, autoriai, sutelkę dėmesį tik į vienos archyvinės saugyklos turinį, neišlaikė reikiamo publikuojamų šaltinių geografinės ir chronologinės įvairovės balanso.

Atskirai reiktų pakomentuoti ir publikuojamų kartografinių šaltinių sąrašą. Autoriai visus žemėlapius grupuoja geografiškai, skirdami Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos ir Ukrainos žemių žemėlapius. Tai išties patogus būdas, leidžiantis greitai ir nesunkiai peržvelgti dominančios teritorijos žemėlapių pasiūlą. Vidinės žemėlapių sąrašo chronologijos nėra griežtai laikomasi, bet tai suprantama, nes kai kuriuose žemėlapiuose vaizduojamos tos pačios teritorijos valdų ribos skirtingais metais. Todėl tikslinga žemėlapius pagal vaizduojamą teritoriją sudėti į vieną vietą ir šiek tiek pažeisti sąrašo chronologinį eiliškumą. Toks sprendimas leistų kompleksiškaai pristatyti tam tikros teritorijos vaizdą žemėlapiuose įvairiais laikotarpiais ir įvertinti užfiksuotų objektų raidą.

Kita vertus, tik geografinis publikuojamų žemėlapių pateikimo būdas šiek tiek užgožia autorių pristatytą kartografinių šaltinių klasifikavimo principą pagal žemėlapių paskirtį ir turinio informaciją. T. ir V. Čelkių teigimu, visus XVI–XIX a. rankraštinius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijų žemėlapius vertėtų skirstyti į penkias kategorijas: dvarų ir žemių valdų žemėlapius, žemių atribojimo ir ribų žemėlapius, urbanistinius žemėlapius ir planus, vienuolynų kompleksų brėžinius ir planus, valstybės pareigūnų iniciatyva parengtus administracinių vienetų žemėlapius, kuriuose buvo fiksuotos valstybės teritorijos sienos (p. 40). Plačiau nesvarstant, ar iš tiesų autoriai metodologiniu požiūriu išgrynino šią klasifikaciją ir ar pakanka vienos archyvinės saugyklos turinio šiai klasifikacijai pagrįsti, visgi verta pabrėžti, jog pristatomas skirstymas yra inovatyvus, ženkliai praplečiantis ligšiolinius rankraštinių kartografinių šaltinių klasifikavimo bandymus. Taigi kyla klausimas, kodėl ne šis principas buvo pasirinktas sudarant publikuojamų žemėlapių sąrašą. Geografinė objektų prieskyra galėjo tapti tiesiog papildomu šaltinių grupavimo kriterijumi.

Greičiausiai nesuklysimė teigdami, jog būtent žemėlapis yra viena aiškiausių ir lengviausiai suvokiamų geografinių duomenų atvaizdavimo formų. Dažniausiai žemėlapis atspindi dvimatės erdvės realybę, todėl jį paprasta atspindėti plokščiaame paviršiuje. Neatsiejami žemėlapių elementai – tam tikroje koordinacinių sistemoje užfiksuoti taškai, linijos, plotiniai objektai. Ypač svarbi yra žemėlapių legenda, kuri sujungia erdvinę (geografinių objektų padėtis plokštumoje) ir neerdvinę (spalvos, simboliai, ženklai, tekstiniai įrašai) informaciją. Taip pat svarbią funkciją atlieka mastelis, tai yra sutartinis dydis, kuris parodo, kiek kartų vietovės vaizdas yra sumažintas žemėlapyje arba plane.

Suvokdami šią žemėlapių informacijos vertę, autoriai skyrė daug dėmesio publikuojamų kartografinių šaltinių „prakalbinimui“. Anot publikacijos rengėjų, nėra universalių taisyklių ir metodologinių rekomendacijų, kaip aprašyti tokio pobūdžio šaltinius, todėl tikslinga remtis susiklosčiusiomis praktikos tradicijomis ir teikti naujus siūlymus. Būtina pabrėžti, jog T. ir V. Čelkiai atliko šaltiniotylinį rankraštinių žemėlapių ir planų tyrimą, todėl publikacijoje pateikiamas kartografinių šaltinių aprašas yra labai išsamus, informacijos kiekiu ir detalumu gerokai lenkiantis iki šiol taikytą praktiką.

Rengėjai pateikia ne tik bazinę informaciją apie šaltinį (pavadinimas, sukūrimo vieta ir laikas, bendri fiziniai duomenys, trumpa anotacija), bet ir analizuoja dokumentus diplomatikos aspektu. Autoriai akcentuoja šaltinių diplomatikos ypatybes, išaiškina, transkribuoja, pateikia atitikmenis lietuvių kalba ir lokalizuoja žemėlapių ir planų oikonomus bei toponimus, komentuoja legendą bei įvairius įrašus, antspaudus, popieriaus vandenženklis. Be kita ko, apskaičiuoja žemėlapių mastelį, jeigu originale jis nebuvo nurodytas. Publikacijoje pasitaiko dokumentų, kurie jau buvo publikuoti anksčiau; šią informaciją autoriai taip pat pateikia skaitytojui.

Taigi publikacijos rengėjai atliko išties didelį ir naudingą darbą. Išsamus kiekvieno šaltinio fizinių duomenų ir turinio informacijos aprašymas palengvins skaitytojo užduotį suvokti žemėlapių informaciją ir ją tikslingai panaudoti tyrimuose. Kita vertus, toks detalus šaltinių pristatymas kartu su teorine įvado dalimi neabejotinai turėtų būti patrauklus ne tik mokslininkams, bet ir plačiajai visuomenei; siūlomi įrankiai padės be didesnių pastangų perskaityti kartografinių šaltinių turinį.

Šiek tiek abejonių kelia autorių siekis nustatyti mastelį tais atvejais, kai žemėlapių ar planų rengėjai jo tiesiog nepateikė. Teoriškai nustatyti mastelį yra įmanoma, tereikia išmatuoti apytikrą atstumą tarp dviejų kartografiniame šaltinyje pavaizduotų gyvenviečių ir palyginti jį su analogu realybėje. Visgi šis būdas turi akivaizdžių spragų. Visų pirma, rankraštiniame žemėlapyje nėra naudojama koordinacių sistema, net kartografuojamų teritorijų orientacija pasaulio dalių atžvilgiu ne visada yra pateikiama, todėl nurodomas atstumas tarp gyvenviečių vienu atveju gali būti labai artimas analogui realybėje, kitu atveju – ženkliai prasilenkti. Todėl tikimybė suklysti nustatant bent apytikrą rankraštinio žemėlapių ar plano mastelį taip pat yra didelė. Be kita ko, šiandieninis reljefas yra labai pakitęs, lyginant jį su tomis vietovėmis ir gyvenvietėmis, kurios vaizduojamos rankraštiniuose žemėlapiuose, todėl rasti išties patikimų erdvės orientyrų masteliui apskaičiuoti praktiškai yra neįmanoma.

Paukščio skrydžio perspektyva įtikinamai atskleidžia pagrindinį darbo autorių tikslą – kompleksiškai pristatyti rankraštiniuose žemėlapiuose ir planuose atsiveriančią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvę, išmatuojant jos istorinio kraštovaizdžio ribas, įvertinant geografinės aplinkos transformacijas ir fiksuojant urbanistinės krašto raidos tendencijas bei jų kaitą. Be kita ko, pasirinkta tyrimo strategija leidžia bent iš dalies užčiuopti prabėgusių šimtmečių žmogaus kognityvinius – mentalinius žemėlapių suvokimo aspektus.

Svarbu pabrėžti ir tai, jog T. ir V. Čelkių parengta publikacija yra labai įdomi ir semiotiniu požiūriu. Autoriai užsimena apie semiotiko Felixo Thürlemano suformuotas erdvės vaizdavimo kartografiniuose šaltiniuose įžvalgas⁸, pasuferavusias rengėjams

⁸ F. Thürleman, Paukščių akimis: sakymo struktūra tam tikros rūšies geografiniuose žemėlapiuose, *Baltos lankos*, Vilnius, t. 30, 2009, p. 49–65.

ir taiklią „paukščio skrydžio“ metaforą, tapusią svarbiu publikacijos pavadinimo akcentu (p. 38–39). Minėtinas ir prieš keletą metų pasirodęs Jovitos Bružienės tyrimas, skirtas 1613 metų M. K. Radvilos Našlaitėlio žemėlapio semiotinei analizei⁹, taip pat kiek anksčiau – Arvydo Maciulevičiaus straipsnis, skirtas tarpdisciplininiam miesto reprezentacijos tyrimui įvairiuose spaudiniuose¹⁰. Šie pavyzdžiai rodo pribrendusius metodologinius pokyčius, kurie leidžia žemėlapį vertinti kaip rimtą, daugiasluoksnį ir labai informatyvų šaltinį. Kartografinio diskurso naratyvumas, žemėlapyje atskleidžiantys erdviškumo tipai, objektų topografija, sociosemiotinis erdvės ir joje esančių urbanistinių elementų išdėstymas – visa tai leidžia pamatyti žemėlapį naujoje tyrimų šviesoje ir pagrįstai nuplėšti iki šiol jam taikytą tik iliustratyvios teksto puošmenos etiketę.

Taigi ši kartografinių šaltinių publikacija – tai puikus mažiau žinomų, bet turinio prasme labai įdomių ir vertingų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją liudijančių paveldo dokumentų įtraukimo į mokslo apyvartą pavyzdys. Vertingos informacijos gali tikėtis įvairių mokslo sričių specialistai: istorikai ir menotyrininkai, kultūrologai, architektūros ir urbanistikos specialistai, etnologai, sociologai ir semiotikai. Reikia viltis, jog tokių kartografinio paveldo publikavimo ir sklaidos iniciatyvų ateityje gausės, jos atidengs dar ne vieną Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės praeities sluoksnį ir rengs dirvą gilesniems tyrimams.

Laima Bucevičiūtė

⁹J. Bružienė, *Kartografinio diskurso semiotika: 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapio analizė*, Vilnius, 2013.

¹⁰A. Maciulevičius, *Miesto reprezentacija ankstyvųjų naujųjų laikų spaudiniuose*, *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, 2010, p. 50–71.